

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

Tuo tarpu Kauno gubernijos atstovas IV Valstybės Dūmoje M. Yčas jau po karo prisimins keletą kartų drauge su kunigaikščiu J. Vasilčikovu aplankęs S. Sazonovą ir kalbėjęs apie Klaipėdos prijungimą. Ministras nė kiek nesistebėjo, kad tokius reikalus tenka gvildinti su lietuviais, ir pažadėjo įtraukti šį klausimą į Rusijos karo tikslų programą²⁶.

* * *

Taigi net probėgšmais peržvelgus didžiųjų valstybių, visų pirma Vokietijos ir Rusijos*, kurtas karo programas ir žinant, kokie buvo su jomis susiję atitinkamų institucijų veiksmai, galima pamatyti didžiojoje politikoje tą erdvę, kurioje vienaip ar kitaip galėjo „legalizuotis“ tautiniai sąjūdžiai.

Galbūt čia ir derėtų padėti tašką ir imti nagrinėti lietuvių aspiracijas, juolab kad vienas iš jų motyvų ką tik aptartas. O ir aukšto rusų valdžios pareigūno palankumas atrodo pakankamai iškalbingai. Beje, apie tai prasitarė ir pats S. Sazonovas, jau minėtuose atsiminimuose nepašyktėjęs šiltų žodžių lietuviams²⁷. Betgi šias simpatijas buvęs grosministras išsakė turėdamas galvoje ne Klaipėdą, Nemuno žemupį ar Rytų Prūsiją, bet vadinamąjį lenkų klausimą.

LENKŲ KLAUSIMAS

Garsusis K. Metternichas kartą yra išsitaręs: „Polonizmas yra tik formulė, šūkis, už kurio slypi aršiausių formų revoliucija, savaiminė revoliucija.“ Išties vadinamųjų lenkiškų revoliucijų ir sukilimų praėjusiame šimtetyje netrūko. O tai rodė, kad 1815 m. Vienos kongresas, nors ir ilgam išaldė Europos sienas, anaip tol neišsprendė lenkų klausimo. Būtent taip politikoje ilgą laiką buvo vadintas unijinės Lenkijos—Lietuvos valstybės atkūrimo reikalas — teritorijos tarp Tikrosios Rusijos, Tikrosios Vokietijos ir Austrijos *restitutio in integrum*. O šis principas išreiškė visišką, be išlygų teisinio subjekto nepertraukiamumą ir identifikaciją¹.

* Iš esmės skaitytojai supažindinami tik su Rusijos ir Vokietijos karo tikslų programomis. Šių valstybių sąjungininkių planai kol kas nenagrinėjami dėl dviejų priežasčių. Pirmą, tarp Antantės valstybių Rusija išties buvo tokios programos iniciatorė. Prancūzija ir Didžioji Britanija savąsias ėmė konkrečiau formuluoti 1916—1917 m. sandūroje. Antra, Centrinų valstybių atžvilgiu Vokietijos strateginiai interesai dominavo per visą karo laikotarpį.

Taip klausimas buvo interpretuojamas ir XX a. pradžioje. Tuo rėmėsi daugelis lenkų politinių grupuočių, tebereikalavusių atkurti Lenkiją su bajoriškiosios Abiejų Tautų Respublikos 1772 m. sienomis. Bet tai jau buvo viena iš galimų, o ne vienintelė interpretacija. Vis dažniau lenkų problema buvo traktuojama ne kaip unijinės valstybės atkūrimo, bet kaip modernios lenkų tautos valstybingumo atkūrimo reikalas.

Natūralūs tautinės saviraidos procesai, lydimi istorinių-politinių sąvokų evoliucijos, valstybės—tautos dichotomijos pokyčių, iš esmės suskaldė buvusią jungtinę valstybę. Net teoriškai tapo nelengva kalbėti apie subjekto identifikaciją ir nepertraukiamumą.

Lenkijos Karalystėje (Kongresinėje Lenkijoje) atsiradusi „modernaus lenko“ ideologija neturėjo nieko bendro su senąja lenkų tautos—Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoro—sąvoka, klasikiniu šlėktos, „seno sukirpimo patrioto ir demokrato“, įvaizdžiu. Lenkijos partnerės Lietuvos žemėse atsiradusios „modernaus lietuvio“, „modernaus ukrainiečio“ ir net „modernaus gudo“ sampratos liudijo, kad vyksta nauji kultūrinio, socialinio ir politinio gyvenimo procesai. Arenoje pasirodė sąjūdžiai, orientavęsi į žemesniųjų luomų etninių vertybių skalę ir todėl riboję savo veiklą etnolingvistinėmis ar etnografinėmis teritorijomis. Įprasta aukštesniųjų luomų tautinės savimonės konstrukcija, savotiškas buvusios unijos garantas,— *gente lituanus natione polonus, gente ruthenus natione polonus* ir pan.— jiems tapo nesuprantama ar nepakankama. Savo ruožtu Lietuvos bajorija atsidūrė nacionalinio pasirinkimo kryžkelėje ².

Tačiau padėtį komplikavo ne tik etnosocialinės savikūros procesai. Buvusios valstybės tolesnis likimas ne mažiau priklausė nuo pasidalijusių ją imperijų politikos.

Tikslios geopolitinės kategorijos vertė kalbėti bent apie tris Lenkijas: Rusijos, Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos. XX a. pradžioje tik Habsburgų Galicijos Karalystė buvo išsaugojusi kai kuriuos valstybingumo požymius. Tačiau Galicija sudarė tik nedidelę lenkų žemių dalį. Iš Krokuvos Respublikos (1815—1848 m.) ir Lenkijos Karalystės (1815—1864 m.) liko tik prisiminimai arba geriausiu atveju vilties kibirkštėlė ateičiai. Bet net tuometinis lenkų endekų (*Narodowa demokracja*) lyderis R. Dmowski skundėsi: „Lenkų klausimą komplikavo ne tik tai, kad lenkų valstybės atkūrimui priešinosi trys suinteresuotos imperijos, tačiau ir tai, jog apskritai nebuvo žinoma, ką vadinti Lenkija.“ ³ Ką jau kalbėti apie Abiejų Tautų Respubliką *in corpore*, jei prie Rusijos prijungta LDK neturėjo jokio statuso, skendo imperijos gubernijų tinkluose, ir netgi jos keliaamžis valstybingumas buvo tretiruojamas.

Oficialiai carinė valdžia aiškino, kad trečiuoju padalijimu Rusija baigė istorinį rusiškų žemių surinkimo (*sobiranie*) procesą ir taip ne gavo, o atgavo tikrąsias savo teritorijas, kadaise Lenkijos karūnos pasiglemžtas. Tad, kai sukilimų metais atgydavo istorinės Lietuvos kontūrai, šis reikalas buvo nušviečiamas kaip „lenkų reikalas“ (*pol'skoe delo*), kaip lenkų maištavimas ar kėsinimasis į suverenias Rusijos teises. Dėl LDK, paprastai unijiniais ryšiais susietos su Lenkija, kovoję vietos bajorai, kurių dauguma, nors ir buvo etnokultūriškai polonizuoti, politiškai vis dėlto laikė save lietuviais, buvo įvardyti lenkų bajorais⁴.

Būtent socialiniu-luominiu principu pagrįsta etninė identifikacija leido rusų administracijai po 1861 m. reformos ir 1863 m. sukilimo kiekvieną Lietuvos bajorijos atstovą vadinti lenku, o liaudį, arba valstietiją,— lietuviais, gudais ir pan. Konkrečiai ir ryškiausiai (turint omenyje ankstesnius gubernatorių P. Zubovo ar F. Mirkovičiaus planus) tokios intencijos atsispindėjo generalgubernatoriaus M. Muravjovo instrukcijose Šiaurės Vakarų kraštui valdyti. O jose, panašiai kaip jau minėtuose akademiko A. Hilferdingo raštuose, buvo teigiama, jog būtina lietuvių valstiečius atskirti nuo sulenkėjusios bei su lenkų kultūra glaudžiai susijusios bajorijos — žadinti tautinę (etnografinę) valstiečių savimonę, kurstyti socialinį ir tautinį konfliktą, jiems įteigti, kad caro valdžia yra vienintelė jų gynėja⁵. Tokiu būdu buvo viltasi išspręsti bent dvi strategines užduotis. Pirma, liaudiškumą, etnografiškumą iškeliant kaip nesutaikomą opoziciją krašto bajoriškosios visuomenės pilietinėms ir politinėms aspiracijoms, sukurti lietuviškai šnekančių lojalių imperijos valdinių socialinę bazę. Antra, visuomeninę opiniją įtikinti, kad jei LDK bajorija, buvusios valstybės subjektas bei valstybingumo tradicijos saugotoja, nepriklauso lietuviams, tai apskritai tokio valstybingumo paveldėtojų nėra. Lietuvoje yra tik paprasčiausia lietuvių (žemaičių) gentis, tautybė, liaudis, amžiams bėgant patyrusi lenkų kolonizatorių diskriminaciją.

Nors siūlyti metodai ne visada sutapo su praktikuotais, tačiau buvo vaisingi. Destruktyvus poveikis lietuvių visuomenės raidai buvo akivaizdus. Istoriniai, lietuviškieji lenkų klausimo aspektai nyko. Tiesa, 1905 m. įvykiai parodė, kad lietuvių liaudies lojalumu galima suabejoti. Lietuviškasis sąjūdis virto savarankiška etnopolitine jėga, t. y. visų pirma atitrūko nuo lenkų politinio gyvenimo įtakos ir nesiejo savo vilčių su lenkų išsivadavimo judėjimu. Suprantama, kad caro valdžia ėmė pripažinti lietuviškojo sąjūdžio etnopolitinį savarankiškumą. Juolab kad, rusų akimis žiūrint, ši problema, analogiška ukrainiečių, galbūt ateityje gudų ir pan., jau priklausė vadinamosioms tautinėms problemoms. Čia

eventualaus sprendimo mechanizmu laikytas nacionalinis principas. Kadangi to principo statusas teisės normų rinkinyje atrodė esąs labai keblus, tai jo taikymas buvo paliktas gerai žinomo monarcho gerai valiai.

Būta vilčių prie panašių problemų priskirti ir lenkų tautinio išsivadavimo judėjimą. Žinoma, kvestionuoti valstybinių tradicijų šiuo atveju niekas nesiryžo. Be kita ko, apie jas buvo užsiminta ir pirmajame Vienos baigiamojo akto, kurį pasirašė ir Rusija, punkte. Kita vertus, čia iš Rusijos, taip pat iš Prūsijos bei Austrijos buvo reikalaujama iš esmės tik vieno dalyko — užtikrinti lenkams jų nacionalinių institucijų veikimą ir reprezentacijos galimybę. Šį reikalavimą vykdžiusiai Austrijai (mat Vienai prireikė paramos dvikovoje su Budapeštu) efekto ilgai laukti nereikėjo — Galicijos lenkai garsėjo ne tik savo konservatyvumu, bet ir lojalumu karūnai⁶. O tai rodė, kad lenkų valstybinis konstituavimas iš principo galimas, pavyzdžiui, politinės autonomijos forma.

Carinė Rusija, beje, kaip ir Prūsija (Vokietija), nuo XIX a. antrosios pusės rinkosi kitą kelią. Kodėl? Kodėl tik Pirmojo pasaulinio karo pradžioje vadovaujantys Romanovų imperijos sluoksniai oficialiai prabilo apie tikėtiną režimo liberalizavimą lenkų atžvilgiu? Daug nespėliodami grįžkime prie tokios akcijos iniciatorės Rusijos užsienio reikalų ministerijos vadovo S. Sazonovo atsiminimų, kurie baigiami būtent šių klausimų svarstymu.

Pasak S. Sazonovo, Rusija padarė nedovanotiną klaidą, kad nediferencijavo savo „antilenkiškos politikos“. Ji, rašė eksministras, buvo teisinga ir tikslinga tik Vakarų krašte, nes padėjo vietos gyventojams vaduotis iš polonizacijos ir mažino menko lenkiškojo elemento grėsmę Rusijos vienybei. Tuo tarpu antilenkiška politika Lenkijos Karalystėje buvo klaidinga ir žalinga, kadangi neleido rusams ir lenkams vieniems kitų suprasti — pripažinti abipusių istorinių teisių ir meilingai atsiriboti (*razmeževatsja*). Čia buvo kalbama ne apie lenkų atsiskyrimą, bet, pasak S. Sazonovo, apie liberalizaciją tautybių atribojimo principu nustatytoje, t. y. etnografinėje, lenkų teritorijoje⁷.

Tačiau visuotinė antilenkiška politika ne tik neleido siekti kompromiso — priešingai, ji sukėlė atoveiksmį, skatino rusų ir lenkų konfliktą, vėl dienos švieson traukė nepageidaujamas spekuliacijas dėl teisių į Vakarų kraštą ir apskritai kenkė Rusijos saugumo interesams. „Kam tokia politika buvo naudinga?“ — retoriškai klausė atsiminimų autorius. Ir atsakė: „Vokietijai, suinteresuotai nukreipti lenkų judėjimą kuo toliau nuo savo sienų į rytus, didinti Rusijos pasienio nestabilumą ir galbūt ruošti kelią ekspansijai. Pasinaudodama dinastiniais, giminystės ir kitokiais

ryšiais, tradiciniu abiejų imperijų bendradarbiavimu, ji tiesiog įdiegė rusų valstybininkams „antilenkišką sindromą“⁸.

Tokie samprotavimai ne tik patvirtina mintį, kad ir lenkams norėta taikyti etnografinės tautos modelį, bet taip pat tarsi atskleidžia motyvus, kuriais Rusijos užsienio reikalų ministerija galėjo vadovautis karo pradžioje. Keičiantis geopolitinei padėčiai, Rusijai ir Vokietijai tapus antagonistinių blokų narėmis, natūraliai pribrendo reikalas atsikratyti Berlyno įtakos.

Tačiau atsiminimai yra atsiminimai. Laikui bėgant kai kurios detalės, aplinkybės pasimiršta ar pasirodo esančios nesvarbios, todėl neminėtinės. Regis, ne išimtis ir S. Sazonovas. Juk 1916 m. jis dėstys, kad ilgą laiką lenkų klausimas buvo taikos tarp dviejų imperijų garantas⁹. Tokiu atveju išorinės įtakos Rusijos pozicijai lenkų atžvilgiu, jos priimtimumo ar nepriimtimumo rusams klausimas atrodo kiek kitaip. Atrodo, kad rugpjūčio mėn. manifeste „Į lenkus“ žadėta savivalda, o rugsėjo mėn. karo programos metmenyse numatyta Lenkijos Karalystės, išplėtos atėmus iš Vokietijos ir Austrijos žemių, autonomija reiškė pernelyg svarbų Rusijos politikos posūkį, kuriam pasirengti reikėjo ir laiko, ir sąjungi-ninkų.

Reikėjo nuslopinti provokiškai nusiteikusių Rusijos veikėjų įtaką, neišgąsdinti „vieningos ir nedalomos“ imperijos šalininkų. Reikėjo neišprovokuoti Vokietijos ir, net žinant apie Paryžiaus bei Londono simpatijas lenkams, išsiaiškinti, ar nebaugins Antantės Rusijos ekspansijos šioje žemyno dalyje planai.

Galbūt, vengiant komplikacijų, diplomatinėje kalboje lenkų klausimas būdavo tiesiog sutapatinamas su padėties Baltijos jūros regione problema. Būtent šiame kontekste 1908 m., t. y. jau po Antantės konstituavimosi, Rusija ir Vokietija įsipareigojo garantuoti teritorinį abiejų imperijų *status quo*¹⁰. Taip pat dėl to netrukus įvykusiose Rusijos ir Prancūzijos, Rusijos ir Didžiosios Britanijos derybose buvo tartasi dėl Vakarų valstybių laivynų paramos rusų sausumos kariuomenės veiksams prieš Vokietiją.

Pagaliau reikėjo ne tik „riboti“ teritorines lenkų pretenzijas rytuose, bet ir traukti juos į savo politikos farvaterį, nukreipti jų žvilgsnį į vakarus.

XX a. pradžioje tarp įtakingiausių lenkų politinių jėgų — endekų, PPS (*Polska Partia Socjalistyczna*) — atsirado veikėjų, ėmusių ieškoti naujų būdų, kaip Lenkijai atkurti valstybingumą. Atsisakydami tradicinių planų kurti Lenkiją tik ant Rusijos griuvėsių, jie vis labiau linko prie politinės Lenkijos Karalystės autonomijos su seimu Varšuvoje idėjos. Minėtas R. Dmowski 1908 m. išleistoje knygoje „Vokietija, Rusija ir lenkų klausimas“ pabandė modeliuoti tokios idėjos įgyvendinimo būdus. Autoriaus nuomone,

senasis lenkų klausimas nebeteko prasmės ir reikšmės, nes Rusija tapo pilnateise „Europos koncerto“ nare ir todėl Lenkijos atkūrimas nebesiejamas su Europos civilizacijos kova su barbariškais Rytais. Vakarų demokratijoms sudarius sąjungą su Rusija paaikėjo, kad rengiamasi kovai su Vokietijos imperializmu. Turint galvoje tradicinę vokiečių *Drang nach Osten* bei lenkų atžvilgiu Prūsijoje sėkmingai vykdytą asimiliacinę politiką, kova neišvengiamai turėjo paliesti ir lenkų tautos gyvybinius interesus. Nors su Rusija nesėkmingai kovota, tačiau rusifikacijai atsispirta, todėl nebaisu mėginti paversti ją sąjungininke, juolab kad dėl tokios sąjungos atsivertų galimybės išvaduoti Prūsijos lenkus ir prijungti juos prie Lenkijos Karalystės. Tuo tarpu Rusijos Vakarų krašto klausimas lenkams tampa neaktualus, nes lieka bręstančio konflikto periferijoje, o ir minimas kraštas nėra lenkiškumo branduolys, čia besireiškiančios tautybės seniai nebelaikomos etnografiniais elementais¹¹.

Suprantama, kad Petrograde R. Dmowski buvo išgirstas. Rengdama rugpjūčio manifesto tekstą, Rusijos užsienio reikalų ministerija atsiklausė ir įtakingo lenkų politikos nuomonės. Bet ar tai reikė, kad bent jau Karalystės endekai atsisako pretenzijų į vakarines gubernijas? Ar apskritai bendradarbiaujant su viena, nors ir įtakinga, lenkų sąjūdžio srove galėjo būti išspręsta Vakarų krašto problema? Atrodo, kad pernelyg didelių iliuzijų Petrogradas neturėjo.

1914 m. rugpjūčio 19 d. S. Sazonovas Rusijos pasiuntiniui Paryžiuje A. Izvolskiui telegrafavo, kad manifeste išdėstytus abstrakčius pažadus dar per anksti teisiškai formuluoti¹². Išties manifesto tekstas, nepriekaištingas literatūriniu požiūriu, juridiskai atrodė miglotas. Suprasti buvo galima tik tai, kad visos trys Lenkijos bus inkorporuotos į Rusijos imperiją. Tuo tarpu Lenkijos atgaivinimo per religiją, kalbą ir savivaldą formos nebuvo detalizuotos. Pagaliau ką reiškė toks sakiny: „Rusija iš jūsų tikisi vieno — pagarbos teisėms tų tautybių, su kuriomis jus sujungė istorija?“¹³

„TAK VIED ETO ĆEPUCHA“ *

Vienas iš manifesto vertinimų buvo toks: tai — caro diplomatos naivumo ir bejėgiškumo liudijimas¹. Manytume, caro diplomacija nebuvo nei naivi, nei bejėgė. Šiuo atveju ji tiesiog pasi-

* „Bet juk tai nesąmonė“ (rus.).